

UDC94(100)''1939/1945'':316.752(497.11)
340.134:343.294(497.11)''2006/2016''

МА Јелена Ђуреиновић, докторандкиња
Одсек за источноевропску историју,
Јустус Либиџ Универзитет, Гисен, Немачка
Jelena.Dureinovic@geschichte.uni-giessen.de

Оригиналан научан рад
Примљен 14.10.2016
Прихваћен 15.11.2016

Историја, сећање и право: још један осврт на проблем судске рехабилитације у Србији

Апстракт: У раду се анализира законодавство о рехабилитацији у ширем контексту политике сећања на Други светски рат и послератни период и односа између историје, сећања и права. Полазећи од теоријске дискусије о интеракцији права, историје и сећања, рад анализира формулацију закона о рехабилитацији и њихову примену. У фокусу рада је питање селективности у приступу историјским догађајима и изворима у судници као и улога историчара као стручних сведока. Рехабилитација се промишља и из перспективе њеног потенцијала за будуће истраживање у студијама сећања и историјској науци.

Кључне речи: Драгољуб Михаиловић, историјски ревизионизам, Милан Недић, политика сећања, рехабилитација, студије сећања

Доминантна парадигма политике сећања на Други светски рат и послератни период у данашњој Србији заснива се на паралелној сепарацији од наслеђа Народноослободилачке борбе и југословенског партизанског наратива и позитивној реevaluацији Југословенске војске у отаџбини. Након пада Слободана Милошевића 2000. године, држава је уложила бројне напоре у област политике сећања, званично препознајући четнике Драгољуба Михаиловића као национални антифашистички покрет и често интерпретирајући крај Другог светског рата, уместо победе и ослобођења, кроз наратив политичке репресије и виктимизације од стране комунистичког режима. Истовремено је наслеђе Народноослободилачке борбе запостављено, често криминализовано или национализовано када се уопште меморијализује у јавном простору и на службеном нивоу.

Након 2000. године, партизански наратив прошао је кроз транзицију од званичног до „вернакуларног“ сећања, које је супротно службеним комемора-

тивним праксама покренутим или подржаним од стране државе и долази одоздо, од разних група или организација цивилног друштва.¹ Сфера вернакуларног сећања у друштву не представља неки хомогени отпор и изазов званичним политикама сећања, већ је одликује плуралност наратива али и агената сећања, њихових мотива и њихове политичке перспективе. Меморијализација вернакуларног сећања насупрот мнемоничкој хегемонији у друштву може да произиђе из потребе неговања приватног сећања на историјске догађаје и актере у кругу породице или локалне заједнице, али је њен политички аспект и потенцијал подједнако релевантан. Наративи који су представљали вернакуларно сећање у југословенском периоду и били посебно значајни у политичкој емиграцији заузели су доминантно место у званичној политици сећања у Србији после 2000. године. Повремене комеморације Народноослободилачке борбе и враћање Дана устанка народа Србије и Дана ослобођења Београда у Државни програм за обележавање годишњица историјских догађаја ослободилачких ратова Србије 2014. године додатно компликују ову дихотомију па можемо да говоримо и о подударању и преплитању званичног и вернакуларног сећања.²

Право представља веома важан аспект званичне политике сећања у савременој Србији. У поређењу са земљама западне Европе, где право има сврху ограничавања радикалне ревизије прошлости, „постајући важан инструмент њеног сузбијања у циљу спречавања увреде сећања на ратне жртве, на постјугословенском простору управо судови служе цементирању ревизионистичке слике прошлости”.³ Први корак у законодавству који се односи на ревизију Другог светског рата биле су измене Закона о правима бораца усвојене 2004. године према којима су припадници Југословенске војске у отаџбини и Равногорског покрета добили статус бораца Народноослободилачког рата, чиме су формално изједначени са партизанским борцима.⁴ Затим је Народна

¹ Bodnar, John, *Remaking America: Public Memory, Commemoration and Patriotism in the Twentieth Century*, Princeton University Press 1993, p. 13–14.

² Датуми 7. јули и 20. октобар враћени су у Државни програм, али им није враћен статус државних празника који су раније имали.

³ Бешлин, Миљивој, „Четнички покрет Драже Михаиловића – Најфреквентнији објекат историјског ревизионизма у Србији”, у: *Политичка употреба прошлости. О историјском ревизионизму на постјугословенском простору*, ур. Момир Самарџић, Миљивој Бешлин, Срђан Милошевић, Нови Сад 2013, стр. 85.

⁴ „Закон о правима бораца, војних инвалида и чланова њихових породица”, *Службени гласник Републике Србије*, 137/2004, Члан 2. Закон дословно даје припадницима четничког покрета од 17. априла 1941. до 15. маја 1945. године статус „борца Народноослободилачког рата” и уводи Равногорску споменицу 1941. на коју право имају особе које су приступиле овом покрету од 17. априла до 31. децембра 1941. године. Међутим, важно је истакнути да ниједан припадник или потомак припадника четничког покрета није остварио право на пензију због потешкоћа у доказивању припадања покрету и због предвиђених сведока који би морали да потврде да је особа учествовала у НОР-у. Уставни суд је 2012. године прогласио уредбе о примени Закона о правима бораца неуставним и тиме потпуно онемогућио остваривање борачких права за четничке ветеране.

скупштина усвојила два Закона о рехабилитацији 2006. и 2011. године у сврху рехабилитовања особа осуђених, погубљених или кажњених одузимањем неких права због политичких или идеолошких разлога након 6. априла 1941. године. Механизам правне односно судске рехабилитације уобичајено припада сфери транзиционе правде која жртвама неправедних судских процеса даје могућност исправљања почињене неправде кроз ревизију суђења. Закони о рехабилитацији у Србији, посебно закон из 2006. године, проширили су основе за рехабилитацију. Закон обухвата особе које су осуђене или изгубиле живот, имовину или нека права, или биле проглашене издајницима и народним непријатељима, са али и без судске или административне одлуке. Због врло опште формулације закона из 2006. године рехабилитација у Србији обухвата и особе осуђене и одговорне за колаборацију или злочине против човечности, док год може на неки начин да се аргументује да постоје и политички или идеолошки разлози, а који нису јасно дефинисани, без обзира на то да ли су постојали и стварни разлози за судску пресуду. Овај аспект Закона о рехабилитацији довео је до серије судских процеса који преиспитују и најчешће поништавају пресуде послератних судова и одлуке Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, пишући нову историју Другог светског рата и Југославије у судници. Могућност рехабилитације у случајевима где не постоји ни судски процес ни пресуда која би била преиспитана додатно компликује овај проблем.

Рехабилитација у Србији била је већ предмет истраживања и дискусије од појаве првог закона 2006. године.⁵ Ипак, у светлу процеса рехабилитације Милана Недића пред Вишим судом у Београду, који је у току, и завршене рехабилитације Драгољуба Михаиловића 2015. године, као и због законског рока за предају захтева за рехабилитацију који се завршава у децембру 2016. године, тема рехабилитације и даље представља релевантан предмет научне анализе. У том смислу, овај рад нуди још један осврт на проблем рехабилитације.

Овај рад бави се испитивањем законодавства о рехабилитацији у Србији у ширем контексту односа и испреплетаности између историје, сећања и

Релевантност измена закона из 20014. године лежи у томе што су оне ипак, иако симболички и номинално, званично препознале четнички покрет као покрет отпора једнак партизанском.

⁵ Између осталог: Милошевић, Срђан, *Историја пред судом. Интерпретација прошлости и правни аспекти у рехабилитацији кнеза Павла Карађорђевића*, Београд 2013. (у даљем тексту: Милошевић, С., *Историја пред судом...*); Радановић, Милан, „Законодавна политика Владе Републике Србије у служби ревизије прошлости. Закон о рехабилитацији и његова примена као парадигма ревизионизма у Србији”, у: *Антифашизам пред изазовима савремености*, прир. Миливој Бешлин и Петар Атанацковић, Нови Сад 2012, стр. 81–110.; Станковић, Ђорђе, „Политичка репресија и рехабилитација”, *Токови историје* 1-2, 2009, стр. 215–236.; Водинелић, Владимир, „Закон о рехабилитацији: тужна прича са можда срећним крајем”, *Рехабилитација и реституција у Србији*, Београд 2009, стр. 48–53.; Водинелић, В. „Правна рехабилитација жртва политичке репресије”, *Херетикус*, 2, 2004, стр. 7–16.

права.⁶ Полазећи од кратког разматрања политика сећања у постсоцијализму и теоријске дискусије о овој интеракцији, рад анализира формулацију Закона о рехабилитацији и проблеме који настају у њиховој примени. Ослањајући се на неколико студија случаја, рад се фокусира на питање селективности у приступу историјским догађајима и изворима у судници и на улогу историчара као стручних сведока, повезујући ове проблеме са проблематичном формулацијом самих закона али и сагледавајући их кроз призму владајуће политике сећања. Рад се претежно бави Законом о рехабилитацији из 2006. године из разлога што се по том закону спроводе најпроминентнији и најпроблематичнији случајеви и што је већи део захтева за рехабилитацију поднет пре доношења новог закона 2011. године. Коначно, рад разматра судску рехабилитацију из перспективе њеног потенцијала за будуће проучавање динамике колективног сећања и историјске политике, тврдећи да пракса рехабилитације представља веома вредан извор за испитивање иначе запостављеног проблема рецепције у студијама сећања (*memory studies*).

Кратак преглед конструкције политика сећања у постсоцијализму

За разлику од владајућих тенденција у културама сећања многих постсоцијалистичких земаља где се оснивају институти за национално сећање и музеји жртава комунизма као државне институције, историјска политика у Србији након пада Слободана Милошевића не обухвата велики институционални оквир. Ипак, на снази је реинтерпретација прошлости одозго која обухвата законодавство, истраживачке комисије, уџбенике историје и медијске пројекте. У овом погледу, Србија припада ширем постсоцијалистичком контексту за који је карактеристично да моћне институције производе једнострану интерпретацију прошлости одозго, уместо плурализације сећања која би уследила након пада комунизма и која је била очекивана.⁷ Другим речима, културе сећања у источној и централној Европи до данас су продукт првенствено државних симболичких стандарда и због тога оне стоје у континуитету историјске политике која је до промене режима у овим земљама била формулисана од стране комунистичких партија.⁸ Када се у обзир узме појава института за национално сећање и закона

⁶ Под правом се овде подразумева законодавство, процес доношења закона, као и његова интерпретација и имплементација у судници.

⁷ Mark, James, *The Unfinished Revolution: Making Sense of the Communist Past in Central-Eastern Europe*, New Haven/ London 2010, p. 59.

⁸ Troebst, Stefan, „Was für ein Teppich? Postkommunistische Erinnerungskulturen im Ostmitteleuropa”, in: *Der Kommunismus im Museum: Formen der Auseinandersetzung in Deutschland und Ostmitteleuropa*, eds. Volkhard Knigge and Ulrich Mählert, Köln 2005, pp. 32–33.

који вредносно интерпретирају савремену историју па чак и криминализују интерпретације и комеморативне праксе супротне доминантном историјском наративу, као што је то случај у Пољској и Украјини, може да се говори и о много снажнијем наметању интерпретације прошлости одозго него што је то био случај у времену комунистичких режима.

Заједничко полазиште хегемоних дискурса о скоријој прошлости у постсоцијалистичким земљама је антикомунизам представљен кроз наратив потребе суочавања са тоталитарним наслеђем у процесу транзиције друштава и он је директно везан за рестаурацију и консолидацију капитализма након пада социјализма. Према Годси, ова тенденција у постсоцијалистичким политикама сећања има две главне сврхе. Прво, она је повезана са кризом неолибералног капитализма и потребом његове легитимације, где се на дискусију о темама које постају све релевантније као што је социјална правда одговара дискурсом о стаљинистичком терору са намером убеђивања да алтернатива капитализму не постоји и да се то показало у пракси током социјалистичког периода и пропасти његових режима. Та теза директно је повезана и са дискредитацијом левице и њених политичких идеала кроз њихово реторичко повезивање са и редуцирање на злочине комунизма.⁹ На тај начин се и иза пројеката меморијализације жртва комунизма као привидног искреног одавања части жртвама првенствено крије антикомунизам.

Политике сећања на социјалистички период у земљама централне и источне Европе обухватају и превредновање Другог светског рата због његове улоге у легитимизацији послератних комунистичких режима. Ревизија Другог светског рата подразумева фокус на жртве послератног периода, које се меморијализују и рехабилитују као жртве комунизма са изостављањем или релативизовањем њихових ратних активности, посебно када су у питању колаборација и злочини.¹⁰ Званичне политике сећања које се заснивају на историјском ревизионизму представницима колаборационистичких политичких и војних елита придодaju не само епитет жртве него *невине* жртве комунизма.¹¹ Паралелно у том процесу превредновања историје жртве фашизма маргинализоване су и

⁹ Ghodsee, Kristen, „Tale of 'Two Totalitarianisms': The Crisis of Capitalism and the Historical Memory of Communism”, *History of the Present: A Journal of Critical History*, 4, 2, 2014, p.117. Видети и њено предавање “The Left Side of History: Remembering the Victims of Communism after the Crises of Capitalism“ на Институту за филозофију и друштвену теорију у Београду 2015. године: <https://www.youtube.com/watch?v=JmdKicQuH68>

¹⁰ Видети: Радановић, Милан, *Казна и злочин: Снаге колаборације у Србији. Одговорност за ратне злочине (1941–1944) и војни губици (1944–1945)*, Београд 2015.

¹¹ О историјату појма историјског ревизионизма и његовим појавама у различитим историјским и националним контекстима, видети: Moses, Dirk, “Revisionism and Denial”, in: *Whitewash: On Keith Windshuttle's Fabrication of Aboriginal History*, ed. Robert Manne, Melbourne 2003, pp. 337–370.

замене жртвама комунистичког насиља.¹² У контексту Србије, оживљавање колаборационистичких покрета има за циљ замену вредносних позиција: антифашизам треба да буде одбачен као борба за моћ и комунистички злочин а колаборација се друштвено прихвата као одбрана нације и легитимна борба против комунизма.¹³

Политика прошлости у Србији па и ширем постсоцијалистичком контексту може да се посматра и кроз призму доминантних политика будућности у овим друштвима које се заснивају на путу друштва ка европским интеграцијама.¹⁴ Због свој значаја и утицаја на политичке елите у земљама које се надају приступу Европској Унији али и у постсоцијалистичким државама чланицама, Европска Унија и њене институције представљају екстерни агент сећања.¹⁵ Антитоталитарно становиште које је Европска Унија и званично прихватила кроз усвајање серије резолуција, декларација и званичних празника, подразумева да жртве комунистичких режима имају право на правду и препознавање као што су жртве фашизма одавно признате морално, јавно и политички. Европска Унија усвојила је напоре својих новијих чланица да се укаже и на злочине комунизма, највише кроз Резолуцију о европској свести и тоталитаризму коју је Европски парламент усвојио 2009. године. Ова резолуција се у постсоцијалистичким земљама унутар и ван Европске Уније не интерпретира само као званично изједначавање комунизма и фашизма, већ се акценат најпре ставља на осуду комунизма. Овакви потези Европске Уније валидирају историјски ревизионизам тако што се његови пропоненти угледају на европске дискурсе о осуди тоталитарних режима и примењују их у својој аргументацији у дебатама о историји у различитим националним контекстима, што је случај и са постјугословенским простором.

Историја, сећање и право

Упркос настанку интердисциплинарних научних области друштвено-правних студија, права и културе и права и хуманистике (*law and culture, law*

¹² Куљић, Тодор, „Анти-антифашизам”, *Годишњак за друштвену историју*, 1, 3, 2006, стр. 181.

¹³ Milosavljević, Olivera, “Geschichtsrevisionismus und der Zweite Weltkrieg”, in: *Mythos Partizan: (Dis)Kontinuitäten der jugoslawischen Linken*, eds. Đorđe Tomić et al, Münster 2013, pp. 226–227.

¹⁴ Видети: Petrović, Tanja, *Yuropa: Jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*, Beograd 2012.

¹⁵ У Србији се и Руска Федерација може посматрати као екстерни агент сећања јер се због њеног утицаја и током посета њених највиших званичника поново обележавају празници попут Дана ослобођења Београда. Национализација и деполитизација антифашизма и Народноослободилачке борбе које су присутне на комеморацијама представљале би такође важан предмет научне анализе.

and humanities), релација између „правних догађаја” и колективног сећања односно политике сећања и даље представља недовољно истражену тему која је теоријски и методолошки непотпуно дефинисана у области студија сећања. Однос између права, историје и сећања произвео је знатан научни интерес, али је он преодоминантно усмерен на међународно и домаће кривично право у контексту суђења за масовне злочине двадесетог века. У погледу Другог светског рата и послератног периода, Међународни војни трибунал у Нирнбергу и неколико судских процеса против особа одговорних за Холокауст, као и скорија суђења за негирање Холокауста били су најзаступљеније теме истраживања.¹⁶

Прихватајући образовни аспект нирнбершких процеса или Ајхмановог суђења, многи аутори су ипак критични у погледу историје пред судом, као што Марус указује да „не би требало да се угледамо на суђења да би валидирани наше генерално схватање Холокауста или као специјалну платформу за историјску интерпретацију.¹⁷ Један од аргумената је да бинарна логика права преставља симплификацију у поређењу са научним стандардима.¹⁸ Додатни проблем појаве историје у судници је разлика између правног и историјског расуђивања. Како Иан Бурума истиче, историја се у судским процесима своди на криминалну патологију и правне аргументе где шире поље интерпретације, која је централна историјској науци, престаје да буде релевантно. Он додаје да „када се суд права користи за лекције из историје, ризик од намештеност судског поступка је врло могућ“.¹⁹ Слично томе, Ричард Еванс сматра да сусрет између историје и права у судници представља насиље над принципима и једног и другог, тврдећи да знање има другачије значење и сврху за историчаре и правнике и да за обе струке постоји опасност политичке инструментализације у судници.²⁰ У том смислу и Бел критикује да је „најдубља линија раздвајања између културе историчара и културе судова управо разлика у начину потраге за истином”, где је судска перспектива обликована финалношћу детерминације, супротно од историчаревог прихватања могућих двозначности и супротности интерпретација.²¹

¹⁶ Видети: Douglas, Lawrence, *The Memory of Judgment: Making Law and History in the Trials of the Holocaust*, New Haven 2005.

¹⁷ Marrus, Michael, “History and the Holocaust in the Courtroom,” *The Holocaust and Justice*, edited by Ronald Smelser, Evanston 2002, p. 235.

¹⁸ Savelsberg, Joachim and Ryan D. King, “Law and Collective Memory”, *Annual Review of Law and Social Science*, 3, 2007, p. 194. (у даљем тексту: Savelsberg, J. and R. King, “Law and Collective Memory”...).

¹⁹ Buruma, Ian, *The Wages of Guilt. Memories of War in Germany and Japan*, London 2009, pp. 152, 153.

²⁰ Evans, Richard, “History, Memory, and the Law: The Historian as Expert Witness”, *History and Memory*, 41, 2002, p. 332. (у даљем тексту: Evans, R. “History, Memory, and the Law...”).

²¹ Bell, D. G., “Historians and the Culture of the Courts”, *Acadiensis. Journal of the History of the Atlantic Region*, 28, 1, 1998, p. 25.

Ова расправа директно је повезана са појавом историчара у служби стручног сведока или судског вештака у судским процесима, који даље имплицира проблем објективности, што овај рад промишља у контексту процеса рехабилитације у Србији. Еванс, који се и сам обрео у улози стручног сведока у процесу Дејвида Ирвинга против Деборе Липстад, апелује на историчаре који преузимају ову улогу да обезбеде информације, уместо пропагирања или настојања да се суд убеди да донесе одређену одлуку. Како он даље истиче, историчари као стручни сведоци би требало да радије понуде сведочење у писаној форми и да се суздрже од учествовања у дебати у судници.²²

Различити правни акти који потврђују нека права или службено стигматизују њихово кршење често су постали важне тачке колективног сећања целих нација, представљајући „секуларне ритуале комеморације“.²³ Овај рад фокусира се „правну производњу сећања“²⁴, односно на конструкцију историје и сећања кроз право и начине на које се кроз законодавство и судске процесе селекује и обликује прошлост и промовише специфична интерпретација историје. У њеном раду о селективном сећању у источној Немачкој, Марковиц објашњава да, ако јавно сећање служи не само да се сећа прошлости већ и да легитимише садашњост, чувајући погодна и одбијајући „срамна“ сећања, оно мора да буде селективно. Право је, како она тврди, врло погодан кандидат који помаже у том процесу селекције, пошто је експерт и за питања прошлости а и за питања легитимације.²⁵ Она издваја да право „валидира оне догађаје из прошлости које одобравамо и делегитимише оне које не одобравамо кроз потврђивање прошлих обећања, кажњавање неправди из прошлости, кроз рехабилитацију жртава или кроз компензацију за губитке“.²⁶

Сејвелсберг и Кинг знатно су допринели теоријском разматрању односа између права и колективног сећања у најширем контексту, не ограничавајући се само на суђења за масовне злочине и транзициону правду. Они овај однос виде као реципрочан, тврдећи да право обликује колективно сећање на два начина. Први начин је директан, где суђења производе слике прошлости сакупљањем и презентацијом доказа кроз ритуалне праксе и јавне дискурсе. Право ути-

²² Evans, R, “History, Memory, and the Law...”, pp. 330, 342.

²³ Osiel, Mark, *Mass Atrocity, Collective Memory, and the Law*, 1999, p. 6.

²⁴ „juridical memory making“ - покушај да се утиче на колективно сећање кроз процесе у којима се право, политика сећања и историја преплићу у јавном догађају, производећи одређену слику прошлости. Petrović, Vladimir, „From Revisionism to ‚Revisionism‘. Legal Limits to Historical Interpretation”, in: *Past in the Making. Historical Revisionism in Central Europe after 1989*. ed. Michal Kopeček, Budapest 2008, p. 20.

²⁵ Markovits, Inga, “Selective Memory: How the Law Affects What We Remember and Forget about the Past – The Case of East Germany”, у: *Law & Society Review*, Vol. 35, No. 3, 2001, стр. 514. (у даљем тексту: Markovits, I., “Selective Memory...”).

²⁶ Markovits, I., “Selective Memory...”, p. 514.

че на колективно сећање индиректно када регулише производњу, приступ и дисеминацију информација о прошлости као што је законодавство које уређује приступ архивима. Реципрочно, колективно сећање такође обликује законодавни процес и примену закона, посебно у сећању на злочине из прошлости који могу да послуже као аналогички принцип.²⁷ Што је врло важно за студије сећања и промишљање рецепције, они не додају велики значај аутоматском утицају суђења на колективно сећање, указујући на то да су суђења у демократским друштвима отворена за јавност, али публика је мала. Другим речима, без обзира на ритуалну снагу суђења, судови ипак зависе од других институција које би комуницирале њихове процесе са широм јавношћу.²⁸

У контексту овог рада, утицај и рецепција судских процеса у широј јавности једнако је релевантан као улога права у званичној политици сећања и начин интерпретације историјских догађаја у судници. Теоријски концепт колективног сећања се у овом раду односи на концепт предложен од стране Вулфа Канштајнера, дефинишући колективно сећање као резултат интеракције између три типа историјских фактора: интелектуалних и културолошких традиција које обликују све наше представе прошлости, произвођача сећања, који селективно усвајају и манипулишу овим традицијама, и његових конзумента који све то према својим интересима користе, игноришу или трансформишу.²⁹ Критика студија сећања у погледу недостатка истраживања и примене разноврснијих научних метода за испитивање рецепције коју Канштајнер заступа у свом раду, може да се примени и на контекст правне рехабилитације у постсоцијалистичким земљама. Овај проблем биће предмет последњег дела ове анализе који промишља могућности и перспективе истраживања и на потребу испитивања права у ширем контексту динамике политике сећања и њених различитих фактора, укључујући и конзументе.

Право у служби политике сећања: Закони о рехабилитацији

Рехабилитација у Србији дефинисана је Законом о рехабилитацији из 2006. и 2011. године. Закон из 2006. године увео је „рехабилитацију лица која су без судске или административне одлуке или судском или административном одлуком лишена, из политичких или идеолошких разлога, живота, слободе или неких других права од 6. априла 1941. године до дана ступања на снагу овог

²⁷ Savelsberg, J. and R. King, “Law and Collective Memory“ ..., pp. 190; 202.

²⁸ Savelsberg, J. and R. King, “Law and Collective Memory” ..., p. 196.

²⁹ Kansteiner, Wulf, “Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies”, *History and Theory*, 41, 2, 2002, p. 180.

закон³⁰.³⁰ Закон дефинише процес рехабилитације врло уопштено и у питању је документ од две стране. Његова општа формулација која не укључује било какву лимитацију у погледу тога ко не би могао да буде рехабилитован и не дефинише прецизно политичке и идеолошке разлоге, омогућава да свако („свако физичко или правно лице“) има право да поднесе захтев за било које лице.

Временски оквир који је дефинисан законом почиње од 6. априла 1941. године, дан почетка Другог светског рата у Југославији, што значи да закон обухвата и цео период Другог светског рата. Слични закони о рехабилитацији жртава политичке репресије у другим источноевропским земљама, као у Чехословачкој након 1968. године или закони донети у Русији или Украјини 1991. године, за почетак временског оквира узимају успостављање комунистичког режима у земљи. У погледу временског оквира, закон у Србији је специфичан случај због тога што за свој почетак не узима дан оснивања социјалистичке Југославије, већ дан почетка Другог светског рата.

Ова одлика закона, заједно са тим да се закон односи и на лица погубљена и без судске или административне одлуке и да ни на који начин не искључује лица која су изгубила живот у борби, направила је простор у теорији и за подношење захтева за рехабилитацију лица која су погинула борећи се у рату против снага које су биле политички или идеолошки супротне. Чињеница да то не одговара међународном хуманитарном праву није узета у обзир. Објашњавајући временски оквир, Зоран Стојковић из Демократске странке Србије који је у Народној скупштини говорио у име предлагача закона 2006. године, указао је да је „узет датум још од 1941. године, значи од дана објављивања Другог светског рата, односно напада на ову земљу, јер је тада дошло до распада система, имајући у виду одређене елементе који су се након тога јављали – тоталитарне.“³¹ Ова изјава, представљајући мишљење Владе, отвара многа питања и временски оквир и закон наишли су на критику већине говорника током расправе у Скупштини. Ипак, закон је усвојен са већином гласова, где је од 130 присутних посланика 107 гласало за закон и 21 посланик гласао је против. Социјалистичка партија Србије гласала је против а Српска радикална странка није била присутна.

Још једна специфичност Закона о рехабилитацији из 2006. године у односу на горепоменуте законе из других постсоцијалистичких земаља је чињеница да се комунизам у тексту закона нигде не спомиње, док је у другим државама врло експлицитно наглашено да се закон односи на рехабилитацију жртава политичке репресије *од стране комунистичких власти*. Ипак, закон је генерално схваћен и примењен као претежно упућен на жртве југословенских власти пред крај рата и у непосредном послератном периоду. У пракси то значи да се готово

³⁰ «Закон о рехабилитацији», *Службени гласник Републике Србије*, 33/2006.

³¹ Стенографске белешке друге седнице првог регуларног заседања Народне скупштине Републике Србије, 04.04.2006. <http://www.otvoreniparlament.rs/2006/04/04/317237/>

искључиво рехабилитују лица која су „органи Народноослободилачког покрета или комунистичке власти током и после завршетка Другог светског рата осудиле на временске казне, погубиле или на други начин судски или административно казнилe, које је Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача прогласила за злочинце и издајнике или које је комунистичка власт изложила репресији без одговарајућих одлука“.³² Иако осуда сарадње са окупатором и проглашавање неког лица за издајника није увек било засновано на постојању стварне колаборације и њено преиспитивање је оправдано у многим случајевима, недостатак ограничења у закону омогућава да се рехабилитују и лица која јесу сарађивала са окупационим властима и снагама, као и лица која су командно или лично одговорна за масовне злочине. Због овог недостатка закона, рехабилитација у Србији не представља само рехабилитацију невиних жртава политички мотивисане репресије, већ врло често представља релативизацију и оправдање колаборације и злочина из Другог светског рата, где се кроз судски поступак особе ослобађају од одговорности и рехабилитују без обзира на њихове активности у рату, а истовремено се у судници врши ревизија историје.

Може да се закључи да је Закон о рехабилитацији из 2006. године написан и усвојен на брзину, што је једна од критика истакнута већ у расправи у Народној скупштини. Наредних година поднете су хиљаде захтева, укључујући и оне за рехабилитацију Драгољуба Михаиловића, Милана Недића и Димитрија Љотића.

Закон о рехабилитацији измењен је 2011. године. Нови закон залази у детаље у дефинисању услова, процедуре и последица рехабилитације. Временски оквир више није дефинисан као 6. април 1941. године. Закон проширује основе за нечију осуду на „политичке, религијске, националне и идеолошке“ и ако је судска или административна одлука била против стандарда правне државе и људских права и слобода.³³ Насупрот претходном закону, закон из 2011. године уређује и оснивање Комисије за реституцију и услове за повраћај конфисковане имовине, као и новчану компензацију за рехабилитована лица или њихове потомке. Због свих тачака које уређује, као и због вокабулара који користи, овај закон је врло сличан законима о рехабилитацији у другим постсоцијалистичким земљама.

Други члан закона дефинише и ограничења у рехабилитацији, по којем припадници окупационих снага и квислиншких формација који су починили и учествовали у ратним злочинима немају право на рехабилитацију, укључујући и особе које су изгубиле живот у оружаним сукобима у Другом светском рату као припадници окупационих или квислиншких снага. Закон такође дефинише да особе осуђене као ратни злочинци од стране различитих судова и других

³² Милошевић, С. *Историја пред судом...*, стр. 24.

³³ „Закон о рехабилитацији”, *Службени гласник Републике Србије*, 92/2011.

власти као и Државне комисије, не могу бити рехабилитоване.³⁴ Закон укључује могућност рехабилитације за лица за која се у току процеса рехабилитације може утврдити да нису починили и учествовали у ратним злочинима, али је чињеница да многе особе које су успешно рехабилитоване по закону из 2006. године не би по овом закону уопште имале право на рехабилитацију. У петом члану, закон се бави специфичним групама које имају право на рехабилитацију, представљајући велики напредак у односу на претходни закон.

Закон о рехабилитацији из 2011. године правно је решио многе проблеме претходног закона који је био превише уопштен и кратак и није дефинисао ништа осим могућности рехабилитације. Према новом закону, није могуће поднети захтев за припаднике окупационих и снага колаборације, као и осуђене ратне злочинце, и било би немогуће рехабилитовати многе чији су захтеви успешно поднети и који су чак већ и рехабилитовани. Ипак, закон такође утврђује да се сви захтеви који су поднети пре његовог ступања на снагу процесуирају на основу закона из 2006. године.

Примена Закона о рехабилитацији

Као што је већ напоменуто, Закон о рехабилитацији из 2006. године је документ који се састоји од девет кратких чланова и који није обухватио многе важне тачке попут регулације реституције и примене закона на суду. Примена закона дефинисана је месец дана након његовог доношења одлуком Врховног суда Републике Србије, који је одлучио да судови треба да одлучују на основу правила ванпарничног поступка.³⁵

Ванпарнични поступак подразумева непостојање две стране у судском поступку већ само странке која, у овом случају, подноси захтев за рехабилитацију и судије или судског већа које доноси одлуку. Закон о ванпарничном поступку Републике Србије дефинише да је учесник у ванпарничном поступку особа која је покренула поступак, особа о чијим правима или правним интересима одлучује, као и органи који учествују у поступку на основу законског овлашћења да поступак покреће, без обзира да ли је поступак покренуо или касније ступио у поступак.³⁶ Ванпарнични поступак се примењује у многим случајевима, претежно у питањима имовинских, личних и породичних права. У случају рехабилитације, примена овог поступка значи да не постоји друга страна, коју би представљала држава или неки противник, а која би се супротставила тврдњама предлагача рехабилитације, а одлуку доноси судија или судско веће на основу

³⁴ „Закон о рехабилитацији”, Члан 2.

³⁵ Начелни правни став Врховног суда Србије, су.бр.629/06.

³⁶ „Закон о ванпарничном поступку”, 18/2005.

материјала и тврдњи поднетих од стране предлагача. По правилу, суд има право да захтева документацију од архива и других институција ако је неопходно, а у случају да не постоји документација или докази који би поткрепили захтев за рехабилитацију, предлагачи би требало да поднесу опис прогона или насиља са подацима који би послужили ближе утврђивању лица и догађаја.³⁷

Други проблем су последице рехабилитације. Закон указује да ће реституција бити дефинисана другим законом а то није јасно утврђено до усвајања закона из 2011. године који је укључио повраћај имовине. Како се захтеви поднети пре 2011. године обрађују према закону из 2006. године, остаје проблем да лица рехабилитована по том закону имају право на реституцију само ако започну нови процес пред Агенцијом за реституцију. Ипак, Агенција за реституцију има право да одлучи да лице или његови потомци немају право на повраћај имовине и пре него што се заврши процес рехабилитације. То значи да рехабилитација и реституција не морају да буду директно повезани процеси у пракси, иако Закон о повраћају имовине и реституцији јасно дефинише да је покренута или завршена рехабилитација услов за подношење захтева за реституцију. У случају процеса рехабилитације Милана Недића, Агенција за реституцију донела је одлуку у јуну 2016. године да његови потомци немају право на повраћај имовине. Агенција је објавила званично саопштење, истичући да је Милан Недић имао највишу позицију успостављену од стране немачких власти, како на окупираним територијама није било могуће основати владу без подршке окупатора. У даљем тексту објашњено је да је Недић остао на својој позицији до 4. октобра 1944. године, до самог краја окупације и у времену злочина над становништвом Србије.³⁸

Агенција за реституцију вратила је до сада 5284 некретнине и 215 хектара грађевинског земљишта, 3966 хектара шума и 14316 хектара пољопривредног земљишта.³⁹ Реституција се односи на имовину конфисковану или национализовану после 9. марта 1945. године и такође посебно обухвата и имовину која је припадала жртвама Холокауста.⁴⁰ Закон о повраћају имовине и обештећењу из 2011. године дефинише да кумулативни износ компензације не сме да угрози економску стабилност и раст Републике Србије, због чега се у сврхе компензације издваја износ од две милијарде евра.⁴¹ Однос између рехабилитације и реституције у Србији

³⁷ „Закон о рехабилитацији”, 2006, Члан 3.

³⁸ Петровић, М.Р., „Траже начин да квислинзима не враћају имовину”, *Блиц*, 09.09.2016, <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/traze-nacin-da-kvislinzima-ne-vracaju-imovinu/793xlhw> (16.09.2016)

³⁹ Петровић, М.Р., „Траже начин”. Агенција за реституцију редовно актуализује статистике и информације о свом раду: <http://www.restitucija.gov.rs/evidencija.php>

⁴⁰ „Закон о враћању одузете имовине и обештећењу”, *Службени гласник републике Србије*, 72/2011.

⁴¹ „Закон о враћању одузете имовине и обештећењу”, Члан 30.

сличан је процесима рехабилитације у Русији и Украјини, где Закони о рехабилитацији жртава политичке репресије дефинишу да жртве или њихове породице морају да добију сертификат о рехабилитацији да би имали право на остваривање пензије и других права, као и да би могли да започну процес за повраћај одузете имовине. Често компликован процес реституције као последице рехабилитације чини правну рехабилитацију у Србији симболичном у многим случајевима, посебно када се узме у обзир чињеница да већина људи која се рехабилитује није више жива. Ово такође може да се узме као још један допринос тврдњи да је рехабилитација у Србији превасходно политички процес, где је циљ, ако узмемо пример рехабилитације Милана Недића где више не постоји повраћај имовине као разлог, правно потврђивање његове политичке рехабилитације која је на снази већ дуги низ година.

Закон о рехабилитацији из 2006. године није укључио неки облик временског ограничења али је престао да важи након ступања на снагу закона из 2011. године, чије је важење ограничено на пет година, што значи да се захтеви за рехабилитацију могу поднети само до децембра 2016. године. Од самог почетка, рехабилитација се у пракси на судовима у Србији примењује различито и предмети се обрађују различитом брзином. Иако заговорник и као вештак учесник многих процеса рехабилитације, Срђан Цветковић указује да примена закона зависи од воље појединих судија и друштвено-политичког контекста где суд ради. Судови у Београду и Шапцу рехабилитовали су највећи број особа, где је проценат рехабилитованих у односу на број поднетих захтева чак 100% у Шапцу, 45% у Београду и много мањи у остатку Србије, према информацијама из 2009. године.⁴² Према Цветковићу, уобичајено је чак да људи из региона где се рехабилитација спорије спроводи промене пребивалиште у регион где судије одлучују брже.⁴³

Рехабилитација се не спроводи доследно и процеси рехабилитације су различити у зависности од природе случаја и суда на којем се поступак води. У неким случајевима, суд потражује само један документ који доказује смрт лица за које је поднет захтев за рехабилитацију, али дешава се и да суд затражи серију докумената из различитих архива. Из анализе десет завршених процеса рехабилитације на интернет страници Вишег суда у Београду, закључили смо да суд најчешће доноси одлуку након само једног рочишта. Међутим, може да прође више година између подношења захтева и одржавања рочишта. У случајевима које смо анализирали, најкраћи период био је годину дана, само у случају рехабилитације Димитрија Станојевића, а у другим случајевима он

⁴² Цветковић, Срђан, „И лош закон бољи је ни од каквог”, *Политика*, 13.10.2009., <http://www.politika.rs/scc/clanak/107581/I-los-zakon-bolji-je-ni-od-kakvog> (04.10.2016.).

⁴³ Исто.

варира између две и пет година (три године у четири случаја, у два случаја више од пет година).⁴⁴

Интерпретација прошлости у судници

Као што је раније поменуто, основи за рехабилитацију могу бити губитак живота, слободе, имовине или било којих права, ако се то десило због политичких или идеолошких разлога. Уобичајено је да се судска рехабилитација примењује као ревизија политички мотивисаног и намештеног судског процеса са циљем исправке и помиловања жртве неправедног процеса. У случају Пољске, законом из 1991. године рехабилитација је дефинисана као проглашење пресуде неважећом и она је могућа само у случају особа осуђених на намештеним политичким суђењима у комунистичком периоду, почевши од 1944. године.⁴⁵ У Украјини и Руској Федерацији, административна одлука или уредба која је за последицу имала депортацију или одузимање права некој особи може да се узме као основ за добијање сертификата о рехабилитацији, који онда може да буде услов за добијање пензије или новчане компензације.

У случају Србије, законодавство обухвата постојање судске или административне одлуке, али Закон из 2006. године прописује да се може поднети захтев за рехабилитацију и у случају да не постоји нека одлука. Рехабилитација може да се односи на послератна суђења али и уредбе које су некога прогласиле за народног непријатеља или издајника или које су за последицу имале одузимање имовине. Одличан пример недостатка прецизне дефиниције у законодавству је рехабилитација Драгише Цветковића 2009. године, где је суд узео одлуку Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из 1945. године која га је прогласила државним непријатељем као основ за његову рехабилитацију. Чињеница да ова одлука, главни основ за рехабилитацију, није сачувана и да документ не постоји није играла улогу на суду. Сличан је случај и са рехабилитацијом породице Карађорђевић пред Вишим судом у Београду, иако није постојало ни лишавање слободе, ни суђење, ни судска пресуда, а одлука Државне комисије сачувана је само делимично.⁴⁶

Оно што је евидентно у имплементацији Закона о рехабилитацији у судовима у Србији је да је у питању врло селективан приступ историји и историјским изворима. Проблем селективности произилази из самог Закона из 2006. године односно

⁴⁴ „Рехабилитација”, Виши суд у Београду, <http://www.bg.vi.sud.rs/lt/articles/o-visem-sudu/rehabilitacija.html>, (15.07.2016.).

⁴⁵ USTAWA z dnia 23 lutego 1991 r. o uznaniu za nieważne orzeczeń wydanych wobec osób represjonowanych za działalność na rzecz niepodległego bytu Państwa Polskiego.

⁴⁶ О рехабилитацији Павла Карађорђевића, видети: Милошевић, С., *Историја пред судом...*

уредбе Врховног суда која прописује примену ванпарничног поступка. Као што је већ описано у претходном делу рада, ванпарнични поступак подразумева да предлагачи рехабилитације бирају и позивају сведоке, из чега следи да се позивају само сведоци који би говорили у прилог рехабилитацији. Иако судови најчешће одлучују после једног рочишта, у неким случајевима, посебно ако су у питању проминентније личности из историје, процес рехабилитације може да траје годинама и да укључује велики број рочишта и сведока. У овом делу рада се испитују ови проблеми где се анализа заснива на студијама случаја процеса рехабилитације Драгољуба Михаиловића и Милана Недића. Рад тврди да аргументација која преовладава у овим процесима заступа врло једнострани поглед на савремену историју који је потпуно извучен из контекста а који се повремено трансформише из релативизације у отворени негационизам и озбиљан историјски ревизионизам, а који се може приметити и у сведочењима професионалних историчара који на суду преузимају улогу стручних сведока или вештака.

У случају рехабилитације Милана Недића која је у току од децембра 2015. године, не постоји судска пресуда која би се преиспитивала. Једини основ за подношење захтева за рехабилитацију је одлука из 1949. године која га је прогласила народним непријатељем и конфискација имовине његове породице која је уследила. Почетком 2016. године, суд је примио 1500 страна докумената из архива, укључујући све везано за хапшење, саслушање и смрт Милана Недића. Не може се очекивати да ће суд у току процеса рехабилитације открити нове доказе везане за Недићеву смрт који би открили да он није извршио самоубиство већ да је био убијен, тако да одлука из 1949. године може да буде једини формални основ са аргументом да је она била политички и идеолошки мотивисана.

Потомци Милана Недића, заједно са Удружењем политичких затвореника и жртава комунизма и Српским либералним саветом као предлагачима рехабилитације, позивали су сведоке од самог почетка процеса. Досадашњи сведоци су особе које су биле на некој позицији за време Другог светског рата или српске избеглице из Независне Државе Хрватске. Сведочења која смо имали прилику да чујемо до сада фокусирала су се на улогу Милана Недића и његових власти у помоћи и прихватању избеглица, посебно деце. Доминантни наратив у судници је портрет Милана Недића као спасиоца и жртве комунистичког режима и, због правила ванпарничног поступка, није се појавило ниједно сведочење или изјава која би га приказала негативно или не би била у прилог његовој рехабилитацији.

Реинтерпретација колаборационог режима Милана Недића градила се постепено кроз период од пет деценија, почевши од једног дела политичке емиграције који је од касних педесетих година у својим публикацијама заступао слику Милана Недића као мученика који је рапапет након што је радио за добробит нације. Стављање акцента на патњу Срба у НДХ и Недићеву улогу у

пријему српских избеглица и расељених лица из Словеније има за сврху да се он ослободи одговорности за све што се дешавало у Србији током рата⁴⁷. Процес његове рехабилитације представља у том смислу само још једну потврдну наратива који постоји већ дуго ван суднице.

Други проблем у судској интерпретацији прошлости је то да предмет судске рехабилитације у Србији није контекст Другог светског рата и улога појединих личности у њему, већ је најважније питање да ли је неко лице „са или без судске или административне одлуке лишен слободе, живота или других права после 6. априла 1941. године” из политичких или идеолошких разлога.⁴⁸ Међутим, у судници се претежно одвијају дебате о Другом светском рату. Ова недоследност у примени и интерпретацији закона била је изразито присутна у процесу рехабилитације Драгољуба Михаиловића где су стручни сведоци дискутовали о ратним околностима, колаборацији и ратним злочинима и антиокупаторским активностима Југословенске војске у отаџбини. Иако је основ за рехабилитацију било суђење Драгољубу Михаиловићу 1946. године када је он осуђен на смрт и након тога и погубљен и доступни су записници и документација са суђења, тема рочишта у процесу његове рехабилитације био је ратни период и природа четничког покрета. Додатно се увек мора нагласити да не постоје нови извори који би били основ за ревизију слике о Другом светском рату. Због чињенице да је Михаиловић рехабилитован након таквог процеса, његова рехабилитација може се сагледати и као не само ревизија суђења из 1946. године већ и званична потврда позитивног наратива о четничком покрету и правни епилог дугог процеса њихове реевалуације у српском друштву.

У овом раду тврдимо да фокус на ратни контекст придаје већи значај судској рехабилитацији, која због тога више није само исправка правне некоректности. Као што смо могли видети у процесу рехабилитације Драгољуба Михаиловића, суд је донео одлуку да га рехабилитује након неколико година дискусија о Другом светском рату и питању одговорности у судници, дајући кредибилитет и потврђујући тврдње изнете од стране сведока о колаборацији и питању командне одговорности. На тај начин, суд је ушао у поље историјске науке и формално је потврдио интерпретацију историје Другог светског рата и Југославије, која постоји и у једном делу српске историографије и публицистике. Процес рехабилитације Милана Недића, пошто повраћај имовине више није валидан захтев, функционише по истом принципу. Како се сведочења заснивају на контексту Другог светског рата и окупације, рехабилитација Милана Недића не представља само отклон правне неправде, већ је у питању процес који стреми рехабилитацији политике и праксе и његових власти.

⁴⁷ Manojlović Pintar, Olga, “Delusion and Amnesia: Ideology and Culture in Nedić’s Serbia”, in: *Serbia and Serbs in WW2*, eds. Sabrina P. Ramet and Ola Linstead, Basingstoke 2011, p. 102–103.

⁴⁸ „Закон о рехабилитацији”, 2006.

Од рехабилитације полицијских жандарма Богдана Лончара и Миленка Браковића 2009. године у Шапцу, постала је устаљена пракса да се историчари позивају као стручни сведоци или вештаци у процесима рехабилитације, који би обезбедили информације о историјском контексту. Слично другим сведоцима, историчари који се позивају су они чије ће сведочење говорити у прилог рехабилитацији. У случају Драгољуба Михаиловића сведочио је неколико историчара, где су сви осим Бранка Латаса били познати као заговорници његове рехабилитације из својих публикација и рада у државној комисији која је истраживала околности смрти Михаиловића. Бранко Латас је укључен у процес превасходно због притиска различитих организација. За разлику од Драгољуба Михаиловића, у процесу рехабилитације Милана Недића не постоји много историчара који би сведочили у корист његове рехабилитације, па је до сада сведочио само Бојан Димитријевић.

Ангажман професионалних историчара као сведока или вештака даје већи кредибилитет историјском наративу у судници, иако њихово сведочење може да буде врло проблематично и не мора да представља објективни приказ историјског контекста. Примера ради, Димитријевић, који је сведочио и у Михаиловићевом процесу, причао је о историјским околностима у окупираној Србији на једном од рочишта, тврдећи да власти колаборационистичке владе нису ни на који начин учествовале у прогону јеврејског становништва, већ само комуниста, због чега је он и постао жртва комунистичког режима и био негативно интерпретиран у југословенском периоду. Он је у свом сведочењу указао на то да Милан Недић лично, као и његове власти, нису знали за логор Старо сајмиште и шта се тамо дешавало. Овакве спекулације и погрешна репрезентација историјских чињеница у сведочењима историчара као и методолошки некоректан приступ историјској грађи представља један од највећих проблема праксе рехабилитације.⁴⁹

Из разговора са историчарима из Србије који се баве савременом историјом, може се закључити да само један мали број историчара уопште буде позван да сведочи у процесима рехабилитације, док генерално влада негативан став према томе у струци. Учешће историчара као стручних сведока у судници проблематично је из више разлога, од којих је један од најважнијих питање саме струке и објективности као и опасност од политичке инструментализације. Овај проблем може се промишљати и из перспективе формулације рехабилитације у правним текстовима и њене судске праксе. У том смислу, ако је сврха

⁴⁹ За детаљнију анализу проблематичног приступа документима и њихове погрешне интерпретације у случају рехабилитације Драгољуба Михаиловића о његовој командној одговорности, ратним злочинима и издаји, видети: Dulić, Tomislav, „Sentenced for ‘Ideological and Political Reasons’? The Rehabilitation of Dragoljub ‘Draža’ Mihailović and Social Memory in Serbia”, *Sociologija*, 4, 2012, str. 625–648.

рехабилитације преиспитивање судског процеса, као што би требало да је био случај са рехабилитацијом Драгољуба Михаиловића, погоднији стручни сведоци били би стручњаци за правну историју са добрим познавањем послератног међународног и југословенског права, а који би били позвани као независни експерти од стране суда. На тај начин би се могло преиспитивати суђење из 1946. године и колико је оно одговарало правним нормама тадашњег времена, уместо преиспитивања суђења са данашњим правним нормама у виду и преиспитивања Другог светског рата и природе четничког покрета од стране јасно позиционираних историчара.

Да се вратимо на проблем селективности, ванпарнични поступак подразумева једнострану приступ избору сведока и докумената, где се документи и сведоци који нису погодни за рехабилитацију неког лица изостављају. Поједностављени наратив извађен из историјског контекста интерпретира личности попут Драгољуба Михаиловића и Милана Недића као невинне жртве комунистичког режима и Југославију као криминалну државу, што је проблематично не само из перспективе историјске науке већ и наноси увреду стварним невиним жртвама политичке репресије. Истовремено се и питање колаборације потпуно релативизује.

Рехабилитација и студије сећања

Упркос свим горепоменутиим проблемима, механизам судске рехабилитације у Србији може да има велики потенцијал за истраживање колективног сећања и историјске политике, ослањајући се на већ поменути Канштајнеров приступ колективном сећању. Процеси рехабилитације рефлектују интеракцију између интелектуалних и културолошких традиција, произвођача сећања и његових конзументата. Испитивање рехабилитације са овим на уму може да допринесе превазилажењу проблема преовлађујућег приступа култури и политици сећања „одозго“ и недовољно истраживане рецепције. Анализа интеракција различитих актера, институционалне и релационе динамике политике сећања као и мнемоничког активизма (*memory activism*) допринела би бољем разумевању овог феномена.

Законодавство је механизам одозго, које долази од Владе и изгласано је у Народној скупштини. Ипак, у случају рехабилитације у Србији, државне институције обезбедиле су само један формални оквир који се онда може применити у пракси. Рехабилитација на суду је у потпуности процес који долази одоздо, као иницијатива од стране потомака или различитих група – конзументата сећања – који започињу процес рехабилитације подношењем захтева. Из перспективе студија сећања, увек се мора наглашавати да рехабилитације нема без појединаца или група које је иницирају. Чланови породица или групе са политич-

ким или идеолошким интересом за позитиван исход рехабилитације не само да започињу процес, већ и управљају њиме кроз селекцију сведока и достављање документације на разматрање судском већу или судији. Како показује анализа великог броја комплетираних процеса рехабилитације широм Србије, судови најчешће не улазе у озбиљније разматрање документације и дубљу сарадњу са архивима. Изузетак су наравно већи случајеви попут рехабилитације Драгољуба Михаиловића или Милана Недића, али и ту постоје велики проблеми. Врло често суд једноставно копира образложење из поднетог захтева за рехабилитацију у судску одлуку, што често не одговара историјским чињеницама и заснива се на погрешној или селективној интерпретацији извора. Појединци или групе које подносе захтев на овај начин обликују интерпретацију прошлости у судници и то нису државне или судске власти. Томе може да се придода и другачији вид интеракције у судници који настаје применом Закона из 2011. године, а где Закон дефинише парнични поступак као начин његове имплементације у суду, што значи да постоје две стране у судском процесу: предлагачи рехабилитације и страна која представља државу.

Да закључимо, иако врло проблематична у својој примени и из перспективе историјске науке, законска рехабилитација може да се разуме и као успех државне историјске политике из перспективе промишљања феномена рецепције у студијама сећања. Судаћи према великом броју поднетих захтева за рехабилитацију и упркос такође великом делу друштва који се томе противи, различите групе из различитих мотива користе механизам рехабилитације. Делови друштва који негују сећање, било оно породично или идеолошко, које је имало статус вернакуларног или контрасећања у Југославији и које је посебно после 2000. године прешло у сферу званичног сећања, добиле су јавну платформу за заступање своје интерпретације прошлости у судници. Ти историјски наративи који преовладавају на суду рефлектују званичну политику сећања у великој мери, водећи се историјским ревизионизмом и врло селективном и једностраном интерпретацијом догађаја из Другог светског рата и социјалистичке Југославије.

Десет година након доношења првог Закона о рехабилитацији и на крају законског рока за предају захтева који претходи завршетку процеса рехабилитације у Србији, и даље је неопходна озбиљна научна анализа праксе рехабилитације која се не би бавила само проблемом рехабилитације најпроминентнијих личности из савремене историје. Недостају студије које би се позабавиле свеобухватнијим испитивањем судске праксе и записника са судова широм Србије, где би перспективе историјске науке и студија сећања биле једнако релевантне. Студије сећања као интердисциплинарна научна дисциплина могле би да профитирају кроз примену емпиријских метода попут интервјуа и фокусирањем на конзументе сећања. Ова перспектива „одоздо“ допринела

би бољем разумевању перцепције значаја рехабилитације и мотива за њено покретање. Други проблем вредан испитивања је питање да ли уопште постоји ефекат завршене рехабилитације неке особе на реципијенте политике сећања и да ли она уопште мења нечију перцепцију прошлости, на које је одговор вероватно одричан. С друге стране, што је студија Срђана Милошевића о рехабилитацији кнеза Павла Карађорђевића започела, рехабилитација представља подједнако плодносан предмет истраживања за историјску науку јер се њена пракса заснива на реинтерпретацији историјских збивања и изворне грађе.

Закључна разматрања

Овај рад покушао је да допринесе постојећим научним дискусијама о правној рехабилитацији у Србији, промишљајући из различитих перспектива. Процеси рехабилитације личности попут Драгољуба Михаиловића и Милана Недића и сви наведени проблеми који постоје у судници првенствено произилазе из проблематичне формулације Закона о рехабилитацији. С друге стране, то законодавство представља огледало званичне политике сећања на Други светски рат и послератни период која је на снази од 2000. године. Заснивајући се на снажном антикомунизму и настојању ка јасном ограђивању од Југославије и дискредитацији свега што је она представљала, доминантна интерпретација прошлости у судници, али и у друштву, сагледава Други светски рат кроз призму обрачуна са колаборацијом и послератне репресије. На тај начин се Народноослободилачка борба делегитимизује а личности и покрети који су у Другом светском рату били на другој страни се рехабилитују као невинне жртве комунизма, без обзира на њихову одговорност и улогу у колаборацији, прогону различитих група и злочинима над цивилним становништвом. Потребно је и напоменути да се у том процесу реинтерпретације историје Србија посматра ван југословенског контекста, а послератна Југославија се изузима из ширег европског контекста на крају и непосредно након рата.

Извори и литература

- Начелни правни став Врховног суда Србије, су.бр.629/06.
 „Рехабилитација”, Виши суд у Београду, <http://www.bg.vi.sud.rs/lt/articles/o-visem-sudu/rehabilitacija.html>.
- Стенографске белешке друге седнице првог регуларног заседања Народне скупштине Републике Србије, 04.04.2006. <http://www.otvoreniparlament.rs/2006/04/04/317237/>
- „Закон о ванпарничном поступку”, *Службени гласник републике Србије*, 18/2005.
- „Закон о враћању одузете имовине и обештећењу”, *Службени гласник републике Србије*, 72/2011.
- „Закон о правима бораца, војних инвалида и чланова њихових породица”, *Службени гласник Републике Србије*, 137/2004.
- “Закон о рехабилитацији”, *Службени гласник Републике Србије*, 33/2006.
- “Закон о рехабилитацији”, *Службени гласник Републике Србије*, 92/2011.
- USTAWA z dnia 23 lutego 1991 r. o uznaniu za nieważne orzeczeń wydanych wobec osób represjonowanych za działalność na rzecz niepodległego bytu Państwa Polskiego.
- Bell, D.G., “Historians and the Culture of the Courts”, у: *Acadiensis. Journal of the History of the Atlantic Region*, Vol. 28, No. 1, 1998, pp.23-27.
- Бешлин, Миливој, „Четнички покрет Драже Михаиловића – Најфреквентнији објекат историјског ревизионизма у Србији”, у: *Политичка употреба прошлости. О историјском ревизионизму на постјугословенском простору*, ур. Момир Самарцић, Миливој Бешлин и Срђан Милошевић, Нови Сад 2013, стр. 83–143.
- Bodnar, John, *Remaking America: Public Memory, Commemoration and Patriotism in the Twentieth Century*, Princeton University Press 1993.
- Buruma, Ian, *The Wages of Guilt. Memories of War in Germany and Japan*, London 2009.
- Evans, Richard, “History, Memory, and the Law: The Historian as Expert Witness”, у: *History and Memory* 41, 2002, pp. 326–345.
- Ghodsee, Kristen, “Tale of ‘Two Totalitarianisms’: The Crisis of Capitalism and the Historical Memory of Communism”, у: *History of the Present: A Journal of Critical History*, 4, 2, 2014, pp. 115–142.
- Kansteiner, Wulf, “Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies”, у: *History and Theory*, 41, 2, 2002, pp. 179–197.
- Куљић, Тодор, „Анти-антифашизам”, у: *Годишњак за друштвену историју*, 1, 3, 2006, стр. 171–184.
- Manojlović Pintar, Olga, “Delusion and Amnesia: Ideology and Culture in Nedić’s Serbia”, *Serbia and Serbs in WW2*, eds. Sabrina P. Ramet and Ola Listhaug, Basingstoke 2011, pp. 93–108.
- Mark, James, *The Unfinished Revolution: Making Sense of the Communist Past in Central-Eastern Europe*, New Haven/ London 2010.

- Markovits, Inga, "Selective Memory: How the Law Affects What We Remember and Forget about the Past – The Case of East Germany", у: *Law & Society Review*, 35, 3, 2001, pp. 513–563.
- Marrus, Michael, "History and the Holocaust in the Courtroom," у: *The Holocaust and Justice*, edited by Ronald Smelser, Evanston 2002, pp. 215–239.
- Milosavljević, Olivera, "Geschichtsrevisionismus und der Zweite Weltkrieg", in: *Mythos Partizan: (Dis)Kontinuitäten der jugoslawischen Linken*, eds. Đorđe Tomić et al, Münster 2013, pp. 222–234.
- Милошевић, Срђан. *Историја пред судом. Интерпретација прошлости и правни аспекти у рехабилитацији кнеза Павла Карађорђевића*, Београд 2013.
- Osiel, Mark, *Mass Atrocity, Collective Memory, and the Law*, 1999.
- Petrović, Vladimir, "From Revisionism to 'Revisionism'. Legal Limits to Historical Interpretation", *Past in the Making. Historical Revisionism in Central Europe after 1989*. ed. Michal Kopeček, Budapest 2008, pp. 19–34.
- Savelsberg, Joachim and Ryan D. King, "Law and Collective Memory", у: *Annual Review of Law and Social Science*, 3, 2007, pp. 189–211.
- Troebst, Stefan, „Was für ein Teppich? Postkommunistische Erinnerungskulturen im Ostmitteleuropa", у: *Der Kommunismus im Museum: Formen der Auseinandersetzung in Deutschland und Ostmitteleuropa*, eds. Volkhard Knigge and Ulrich Mählert, Köln 2005, pp. 31–54.

Summary

MA Jelena Đureinović, PhD candidate

History, Memory, and the Law: Another Review of the Problem of Legal Rehabilitation in Serbia

This paper discusses the legislation in Serbia which regulates rehabilitation of those killed, sentenced, or deprived of any rights for political or ideological reasons in Yugoslavia in the aftermath of the Second World War and its implementation in the court from the perspective of historiography and memory studies. The Serbian National Assembly adopted two Rehabilitation Acts in 2006 and 2011 with the aim to rehabilitate those sentenced, killed, or deprived of any rights because of political and ideological reasons after 1941. Although the mechanism of legal rehabilitation normally accommodates the victims of unfair trials by revising court processes, these laws, particularly the 2006 Rehabilitation Act, broadened the grounds for rehabilitation. The law includes those imprisoned or killed, as well as deprived of property or any rights, with and also without a court or administrative decision. Most importantly, because of the vague formulation of the 2006 Act, the rehabilitation practice in Serbia encompasses the persons sentenced for collaboration or war crimes as long as it can be argued that there were ideological or political reasons involved, regardless if there were also other reasons for persecution. This led to in Europe unprecedented rehabilitation processes which has been happening in the courts in Serbia since 2006, which question and usually annul the postwar court decisions, rewriting the history of the Second World War and Yugoslavia.

This paper examines how history and historical records are approached in the courtroom in the rehabilitation cases and the role of historians as expert witnesses. The aim of the paper is to examine the framing of the narrative in the courtroom and the selectivity in the approach to archival documents and testimonies which arises from the formulation of the Rehabilitation Acts themselves. Moreover, the paper is concerned with the mechanism of rehabilitation from the perspective of its potential for the study of collective memory and argues that it represents a very valuable source for examining otherwise understudied reception in memory studies.

Keywords: Dragoljub Mihailović, historical revisionism, memory studies, Milan Nedić, politics of memory, rehabilitation